

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№4/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2022

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты,
Астана, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрышжан Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмбаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Саым: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 30.11.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі.

БТ. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курышжан А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 30.11.2022ж. Формат 60*84 1/8. Бум.
Типогр. Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor Daurenbekova L.N.

*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editor-in-Chief Alimbayev A.E.

*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect
Zhumabayev Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail:
eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No.KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 30.11.2022 Format 60*84 1/8. Paper.

Printing house Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

©Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛБІЛІМІ–ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ӘБДІРӘСІЛОВ Е.Қ., ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н., ЖУНИСОВА Ж.Ә.	Қуғын-сүргін (репрессия) тақырыбына қатысты терминдердің мазмұндық, құрылымдық ерекшеліктері.....	7
БЕГИМОВА Г.А., БАЙБОСЫН Ә.М.	Абай облысындағы түр-түс мәнді топонимдер.....	17
BISMILDINA D., KAMIEVAG., SANDYBAYEVA A.T.	History of television language research in kazakh linguistics.....	25
КЕНЖАЛИНҚ.К., БАЛТАБАЙ Д.Ә.	Кірме сөздердің семантикалық сипаты («шежіре-и теракиме» еңбегі негізінде).....	37
СЕРКЕБАЕВА Г.Ы., БОРАНБАЕВ С.Р.	«Кодекс куманикус» қолжазбасындағы үстеулердің лексика-грамматикалық сипаты.....	47
ТАУБАЛДИЕВ М.Е., ҚҰЛМАНОВ С.	Тіркесті терминдерді аудару мәселелері (Қазақ тележурналистика саласының материалдары негізінде).....	55
ТҰЯҚБАЕВА Р.Р., АШЕНОВА А.Т., ТОЙБЕКОВА С.Р.	Қазақ тілін үйретуде фольклордың маңызы.....	71
ЧУЛАКОВА З.У., ЖУРАВЛЕВА Е.А.	Принципы и способы формирования имени бренда (на примере наименований казахстанских брендов алкогольной продукции).....	81

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

БАЙТАНАСОВА Қ.М., ҚАСЕН А.Т., СЕЙПУТАНОВА А.Қ.	Қазақ батырлық ертегілеріндегі «ғажайып туу» мотивінің қызметі.....	90
ЕРЛАНОВА А.Е.	Мәшһүр Жүсіптің ағартушылық бағыттағы өлеңдерінің поэтикасы.....	102
ЕРСАИНОВА А.Б.	Сәбит Мұқановтың әдеби – ғылыми шығармашылығы.....	110
ЖАМАНКОЗОВА А.Т., ЗАГАТОВА С.Б., ТУСУПБЕКОВА М.Ж.	Эмоциональная рефлексия как опыт эстетического анализа в романе А.Нурманова «Гибель кулана».....	118
ЖАНБЕРШИЕВА Ұ.Н., ОРАЛОВА Г.С.,	Сыр еліндегі киелі нысандар жайлы аңыздар.....	126
ЗНАКУЛАҮЕВ А.М., ТАКИРОВ С.У., СОҮЛЕМЕЗ О.	Historical discourse and allusion.....	134
ЖЕТІБАЙ Р.Қ.,	Ж. Нәжімеденов прозасындағы психологизм көрінісі	147

КЕНБАЕВА А.З., ПАНГЕРЕЕВ А.Ш., МАМБЕТОВА Г.Ж.	Функции топонимов в эпосе «Едиге» (на материале казахской, каракалпакской и татарской национальных версий).....	155
КУРМАНГАЛИЕВА Г.Т., КАРТАЕВА А.М.	Абайтану ғылымының қалыптасу тарихы.....	166
KRUGLIK J., KOBZHASSAROVA S.T., ZHUMSAKBAYEV A.T.	The principle of historicism in the works of A. Kekilbayev.....	173
SARSEMBAYEVA S., AITUGANOVA S.Sh	Poetics of the literary simulacrum.....	180

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF
TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

ЖОРОКПАЕВА М.Д., ОРАЛБЕКОВА А.А., ШАДИЕВА. Н.Х.	Медициналық жоо-да қазақ шетел студенттерін оқытудағы оқытушының кәсіби-педагогикалық қызметінің ерекшелігі.....	187
---	--	-----

ҒАЛЫМ. ТҮЛҒА. ҚАЙРАТКЕР

ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н.	Амангелді Құсайынұлының білім берудің ұлттық моделін қалыптастырудағы ұстанымы.....	198
-------------------	--	-----

А.Е. ЕРЛАНОВА «Торайғыров университеті» Павлодар, Қазақстан
(e-mail: ayaulym_erlankyzy@mail.ru)

МӘШҺҮР ЖҮСІПТІҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ БАҒЫТТАҒЫ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ПОЭТИКАСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада ақын, философ, фольклортанушы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ағартушылық бағыттағы өлеңдерінің поэтикасы қарастырылады. Мақаланың мақсаты – ақынның ағартушылық бағыттағы шығармаларының поэтикасын басқа шығармаларынан бөліп алып, заман талабына сай жаңаша зерделеу, ақынның ағартушылық қырын дәріптеу. Себебі қазақ әдебиетіне қомақты үлес қосқан Мәшһүр Жүсіптің шығармалары жанрлық тұрғыдан жіктеліп, зерттелініп, бірсыпыра ғылыми жұмыстар жазылса да ағартушылық бағыттағы туындыларын жеке қарастырудың өзектілігі жойылмады. Бұл бағыттағы шығармалары діни тақырыптағы, үгіт насихат тақырыбындағы, әлеуметтік сарындағы өлеңдермен бірге қарастырылып келді. Ақынның ағартушылық бағыттағы еңбектерінің әдебиетте өзіндік маңызы бар екенін байқауға болады.

Зерттеудің ғылыми, практикалық маңызы бар. «Мәшһүртану» курстарында, ХХ ғасыр басындағы әдебиет, өлкетану сабағында және жалпы әдебиет теориясы пәнінде де қолдануға болады.

Мәшһүр Жүсіп әдебиет жанрының барлық саласында қалам тербеген ақын. Өлеңдерден бастау алып, салмағы ауыр эпикалық туындыларға да назар аударған ол соңынан ірі-ірі дастандар қалдырды. Соңынан жиырма томдық мұра қалдырған ғұламаның еңбектері мұнымен шектелмей, прозаға да ұласады. Жазбагердің мерзімді баспасөз беттерінде жарық көріп тұрған мақалалары мен хаттарының яғни публицистикалық еңбектерінің өзі бір төбе. Ақынның шығармашылығы жөнінде бірнеше ғылыми жұмыстар жазылса да, әлі толық зерттелінді дей алмаймыз. Себебі қалдырған мұрасының қамтитын тақырып аумағы өте кең, жанрлық сипаты күрделі, көркемдік ерекшеліктерге бай, шығыс түркі әдебиетімен терең үндестігі, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудағы қызметі, шығармаларының негізгі идеясы, шығармашылығының зерттелінуі көп жылдық тынымсыз еңбекті талап етеді. Осынау мол мұра иесінің бүгінгі ғылыми жұмысымызға арқау болған туындысы үлкен еңбектің бір тамшысы іспеттес.

ХХ ғасыр басындағы қоғамдық жағдай көрінісі сол дәуір өкілдерінің шығармаларына арқау болды. Себебі әдебиет – өмір айнасы. Бостандыққа, азаттыққа ұмтылу, халықты оқу-өнерге, білім-ғылымға шақыру, саяси-әлеуметтік келеңсіздіктер ұлтына жаны ашыған, жүрегі ұлтым деп соққан әр ұлт жанашырының көкейтесті мәселесіне айналды. Халықты осы келеңсіздіктен құтылудың бірден бір жолы оқу білімде деген идеяны ұстанды. Халықты «оятуға» тырысты. Осы тұстан ХХ ғасыр басындағы әдебиеті азаттық ұмтылу, халықты «ояту» әдебиеті болғандығында деп тануымыз қажет. Осы мәселелерден Мәшһүр Жүсіп те қалыс қалған жоқ.

Түйін сөздер: ағартушы-демократтық бағыт, діни-ағартушылық бағыт, поэтика, әдебиет теориясы, ХХ ғасыр басындағы әдебиет, сыншылдық сипат.

Кіріспе. Қазақ даласында орын алған әрбір оқиға, әрбір өзгеріс әдебиет пен тарихта өшпес із қалдырып отырды. Бұл заңды да. Өйткені әдебиет пен тарихтың, мәдениеттің арасында бірін бірі байланыстыратын, көзге көрінбес бір тылсым дүние бар.

Сондықтан да әр әдеби туындыда тарих іздері сайрап жатқанын көре аламыз. Сондай халық санасында ерекше сақталған кезеңдердің бірі – ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. Себебі өткен ғасырдың басында қазақ елінің экономикалық, саяси әлеуметтік жағдайында үлкен өзгерістер орын алды. Өндіріс пен кәсіпорындардың дамуы, теміржол жүйесінің салына бастауы қазақ даласына өзімен бірге жаңа арнаның, жаңа өмірдің легін әкеле бастады. Осы кезде қазақ даласын басқарудың жаңа жүйесі пайда болды. Ресейде орын алып жатқан барлық оқиғалар қазақ еліне әсерін тигізіп жатты. Осы қақтығыстарды шешу үшін патша үкіметі Ресейдің жерсіз шаруаларын қазақ жеріне қоныстандыра бастады. Бұл саясат қазақтың шұрайлы жерлерінің бәрі патша үкіметінің қарамағына айналғанын білдірді. Сөйтіп қазақ жеріне қоныс аударушылардың жаңа легі пайда болды.

ХХ ғасыр тарихқа жаңа дәуірдің жаршысы ретінде енді. Орын алған жағдайлардың өзгерістеріне сай әдебиет те сол өзгерістермен үндесіп, көкейтесті мәселелерді қозғап, қоғамдық өмірдің көркем суретін жасауға тырысты. Дәл осы тұста қарапайым халықты оқыту үшін оқу-ағарту ісі қолға алына бастады. Кітап бастыру, газет-журналдар шығару ісі жолға қойылды. Ұлы ақын Абайдың дәстүрін жалғастырушы ізбасарлары Шәкәрім, Сұлтанмахмұт, Міржақып, Мағжандар сахнаға шықты. Бұл ірі тұлғалардың басын біріктірген алып күш біреу ғана болды. Ол – ұйқыда жатқан қалың елді ояту. Қай қаламгердің шығармасын алсаңыз да бәрінде ортақ тақырып ретінде ұлт қамы тұрды. Олар өз ұлтының басқа мәдениеті дамыған елдер қатарында болғанын қалап, өз шама-шарқынша осы ойларын туындыларында жеткізуге тырысты. Әдебиеттің ұлттық рухын көтеруге тырысты.

Осы тұрғыдан алып қарасақ, ХХ ғасыр басындағы әдебиетке тән ерекшелік ретінде азаттыққа, бостандыққа ұмтылу, халықты «ояту» болғанын айта аламыз [1].

Осы жолда бірі ұлт болып бірігіп, азаттыққа, бостандыққа ұмтылайық деп күрессе, екіншісі оқу-ағарту бағытында көп еңбек сіңірді. ХХ ғасыр басындағы әдебиетті зерттеушілер оқу-ағарту бағытындағы қаламгерлерді ағартушы-демократтар және діни-ағартушылар деп қарастырды. Яғни оқу-ағарту мәселесі ХХ ғасыр басындағы әдебиеттің басты тақырыптарының бірі болды.

Мұсылмандық идеяны көтерген діни тақырыптағы туындылар қатары көбейді. Патша үкіметінің қазақ жеріне крестьяндарды қоныстандыруы, рухани тонау, шоқындыру шараларының молынан таралуы діни-ағартушы бағыттағы жазушылардың шығармасына әсер етті. Қоғамда орын алып жатқан жағдайларды діни ағымдағы оймен байланыстырып жазды. Бұл бағыттағы қаламгерлер діни сауатты болды, шығыс әдебиетімен сусындап өсті. Араб, парсы, шағатай тілдерін жетік меңгерді, діни тақырыптағы шығармаларға қанық, көзі ашық, оқыған азаматтар болды. Осы топтағы ақын-жазушылардың бір қыры олардың кітап шығару ісіне айрықша мән бергендіктері және ел аузындағы халық ауыз әдебиетін жинап бастыруы. Адамдық қасиеттерді қалыптастыруды дінмен байланыстыруы олардың басқа бағыттардан пікірлерінің алшақтығын көрсетеді. Сондай-ақ олар жастарды, халықты оқу білімге, ғылымға шақыра отырып, жақсы мен жаманның, білім мен білімсіздіктің аражігін ажыратып, барлық адамгершілік игі қасиеттерді діни ұғым-таныммен байланыстырды.

Десек те олар тек діни уағыз жолында қалып қойған жоқ, қоғамдық өмірдегі келеңсіз жағдайларды, әлеуметтік мәселелерді дұрыс түсініп сынай білді. «Халықты ояту» идеясын діни бағыттағы қаламгерлер адамгершілік қасиеттермен, діни іліммен байланыстырды. Осылайша Абай салған сыншыл реализм жолынан алыстамады, ХХ ғасыр басындағы әдебиет кезеңінде өз іздерін қалдырды. Солардың бірі Мәшһүр Жүсіп Көпеев еді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының нысаны ретінде Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің жиырма томдық шығармалар жинағы қолданылды. Ақынның өзінің төл туындылары енген томдарынан ағартушылық бағытта жазылған шығармалары іріктелініп

алынды. Мақаладағы пікірлерді дәлелдеу ғылыми дереккөздерге сүйене отырып жүргізілді. XX ғасыр басындағы әдебиетті зерттеушілер М. Әуезов, Б. Кенжебаев, З. Бисенғалиев, Ө. Әбдиманұлы еңбектері және Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығын зерттеуші ғалымдардың да еңбектері сараланды. Жұмысты жазу барысында материалды жинау, мәтінді талдау, салыстыру, герменевтикалық т.б. әдістер қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Мәшһүр Жүсіп – өзі өмір сүрген замананың барлық өзекті мәселелерін, қоғамдық келеңсіздіктерді, бүкіл қазақ халқының тұрмыс тіршілігін шығармаларында кеңірек тоқталып, жан жақты қырынан ашып көрсете білген жазбагер. Әрбір туындысында өткен ғасырдың басындағы оқиғалардың үнін естуге болады. Сондай өлеңдерінің бір тобы діни ағартушылық бағытта жазылды. Қоғамда орын алып жатқан олқылықтарды терең түсінген азаттыққа, бостандыққа үгіттеген өлеңдері осыған дәлел бола алады. Үгіт, насихат сарынында жазылса да бұл өлеңдердің астарында халықты оқу-білімге, өнерге шақырғанын аңғаруға болады. Осы өлеңдерінің табиғатынан көркемдік ерекшеліктерді молынан байқай аламыз.

Ағартушылық бағытта жазылған туындыларына мына шығармаларын жатқыза аламыз: «Қара өлең», «Адам екі түрлі», «Жалқаулар туралы айтқаны», «Жеткізер құдай, пенде қылса талап», «Кедей болады кері кеткен, ұйқысы мол» [2]. Публицистикасының тақырыптары да әртүрлі: оқу-ағарту, әлеуметтік мәселелер, қоғамдық жағдай т.б. Осы қатарға «Ғылым-білім» еңбегін жатқызамыз.

«Қара өлең» өлеңінде:

Жатқандай тәтті ұйқыда қазақ халқы,
Айырылмай жақсы менен жаман парқы.
Баласы дін мұсылман, ояныңдар,
Көрінер өз пайдасы, жұрттың нарқы! [3].

Осы өлең жолдарынан бірнеше мәселенің қозғалғанын аңғарамыз. «Тәтті ұйқы», «жақсы менен жаман парқы», «ояныңдар» деген сөз қолданыстары ақынның өзіне тән ерекшеліктерінің бірі. Зерделесек, ғұламаның ұлттық өрнекті шебер пайдаланғанын көреміз. Жастайынан білім, ғылымға сусындап өскен, шығыс әдебиетін көп оқығаны, халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинауы өз кезегінде ақынның өнеріне, дарынына да әсерін тигізді. «Тәтті ұйқы» қолданымы сол кезеңдегі адамдарға түсінікті, жақын ұғым. Профессор Қуандық Пазылұлы ғылыми еңбегінде Мәшһүр Жүсіп пен Абайдың шығармашылығын салыстыра зерттеп, «ұйқы», «ұйықтау» сөздерін пайдалану ерекшеліктерін атап өтеді. Екі ақынның да сөз зергері екенін, балама қолданудағы үндестіктері деп атап өтеді [4,81]. Абайда да осы қолданыстар бар. Бұл мысалда «ұйықтау» бүкіл халықтың қараңғылығын, көнбістігін білдіріп тұр. Ал «ояныңдар» сөз қолданысы арқылы «ұйықтауға» қарама қарсы қолданып, халықтың ойын өзгертуге, көзін ашуға, білімге шақыруға тырысады. Бұдан басқа:

Бәрі де бірауызды болып жатыр,
Оянып бізден басқа халықтың бәрі [3].
...Оянып бір басыңды көтерсейші,
Шырадай бір ашылсын көзім жанып [3].

деген өлең жолдары да бар. Қарап отырсақ, басқа халықтың бәрі оянды дегенде олардың сана сезімі, білімі жоғары екенін байқатады. Екінші жолдарда ұйқыдан оянып, күрес жолына түскендерін қалайды. Көріп отырғанымыздай бір оқығаннан үгіт, насихат сарынында көрінгенімен, астарында халықты оқуға, білімге, өнерге шақырғанын байқаймыз. Осы қолданыстарды жақсы менен жаманның парқын ажырата білу өрнектерімен қатар алып ұлттық нақышпен байланыстырады.

Сөзді ауыспалы мағынада қолдану, ұлттық нақышпен әдемі үйлестіру, өзіндік сөз қолданыстарын ұтымды айтумен халықты «ояту» ақынның ағартушылық мақсатын

танытады.

Осы ойын әрі қарай дамыта түсіп былай дейді:

Өнерге, ғылым-білім, болсаң жерік,

Берілер ақыр бір күн басыңа ерік.

Көп жұртты көз жасыңа қылсаң куә,

Табылар мұңлы-зарлы саған серік [3].

Бұл өлеңінде жұртты еңбек етіп, бостандыққа ұмтылуға ғана шақырып қоймай, осы тығырықтан шығатын бірден бір жол оқу, білімде деген қағидасын ашып айтады.

Алғашқы екі жолдағы сөз қолданыстарын қазіргі заманда да өмірлік ұстаным ретінде алып қарауға болады. Өлеңнің дүниеге келгенінен бір ғасырдай уақыт өтсе де әлі күнге шейін өзінің маңыздылығын, өзектілігін жойған жоқ. Қазіргі техниканың, ғаламтордың заманында бұл өлең жолдарын халықты, әсіресе жастарды оқуға, білімге, ғылымға шақырудың ұраны ретінде қолдансақ артық етпес. Өміршең дүниелер ешқашан өшпейді. Бірнеше ғасыр бұрын өзекті болды, қазір де өзекті және болашақта да бұл сөз қолданыстарының өзекті боларына күмәніміз жоқ.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармашылығын зерттеген ғалымдардың бірі Бейсембай Кенжебаев «Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары» еңбегінде ақынды ағартушы демократ бағыттағы жазушылардың бірі ретінде қарастырады. 1907 жылы жарық көрген үш кітабына да жеке-жеке тоқталып, Мәшһүр Жүсіп шығармаларының басты тақырыптары ретінде әлеуметтік келеңсіздіктерді, би болыстарды сынау, халықты ояту, өнер білімге, мәдениеті жоғары ел болуға, ғылымға шақыруын жоғары бағалайды [5].

Мәшһүрдің ағартушылық бағыттағы ақын екенін өзінің өмірбаянын жырлаған өлеңдерінен көре аламыз. Жастайынан оқу-білімге сусындап өскен ол «Мәшһүр атты қалай алғандығы туралы» өлеңінде былай дейді:

...Кеудеге он бес жаста ғылым толды

Толыммен тасып кетіп өлең қонды [3].

Ақындық өнерін қашан қонғандығын жырлай отыра ғылымнан да хабары ерте болғанын көрсетеді.

Өзі де ғылымнан хабардар, кітап бастыру ісімен айналысқан, медресені аяқтаған соң бала оқытумен айналысқан шайыр ел өмірінде ғылым мен білімнің алатын орнын, маңызын, пайдасын терең түсініп пайымдайды. «Қалмады ойлай ойлай басымда ми» атты өлеңінде сол ойын былай дәлелдейді:

Ғылым біл, жұмыс істе, оған серік,

Жарлыға мал, бұл ғылым байға көрік!

Ғылым, білім, өнерсіз, қадірсізді,

Өлік біл, оны жан деп білме тірік! [3].

Бұл өлең жолдарында ғылымның адамды көркейтер ерекше күш, өзін сыйлы ететін, қадір қасиетін танытатын ғажап дүние екенін, ғылымға бет бұрса рухани тұрғыдан байитынын тілге тиек етеді. Тіпті білімсіз, өнерсіздерді өліктердің қатарына қосуға болады деп ұйқыдан ояту үшін нық-нық сөйлейді.

Өнерге өзінді-өзің ерте баулы,

Жастықтың бір күн көшіп кетер ауылы [3] –

деп өнерге жақын болу керектігін айтады. Бұл тұста ақын бейнелеу тәсілдерін сәтті қолданған. «Жастықтың ауылы» деталін қазақтың болмысымен байланыстырып яғни көшпенді қазақтың өмірінде ауылдың тез жиналып, тез қоныс аударуын жастық шақтың тез өтіп кетуімен салыстырған. Бұдан басқа осы өлеңде ақын шығармашылығына тән ерекшеліктердің бірі – дерексізді заттандыру жиі қолданылады.

Мәшһүрдің бұл ойын Абайдан да табамыз:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
 Пайдасын көре тұра тексермедім.
 Ер жеткен соң түспеді уысыма
 Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Ғылым білімнің бір орнында тұрақтамай үнемі дамып отыратыны, ғылым-білімді ерте іздеп еңбектенбей кеш қалған соң қанша тырыссаң да жете алмайтыныңды басты назарға алады. Тауы шағылып, өкінбес үшін жастықтың қайратымен өнер, білім, ғылым іздеуге шақырады. Екі ғұламаның өлеңдерінен үндестікті, дәстүр жалғастығының байланысын көреміз.

Мәшһүр Жүсіп – негізінен діни ағартушы ақын. Шығармаларындағы басты желі діни таным төңірегінде өрбіп отырады. Діни таным ақынның әрбір азатшылдық, тәуелсіздік ұғымдарына тірек қызметін атқарады. Күрес жолында да, «ұйқыдан ояну» жолында да әрбір күресті, бірлікті діни таныммен, Аллаға деген сүйіспеншілікпен байланыстырып отырады. Яғни діни-ағартушылық идеясы мен азатшылдық идеясы бір бірімен тығыз байланысты. Бүкіл шығармашылығының өн бойынан желі боп тарап отырады. Мысалы «Адам екі түрлі» өлеңінде:

Ораза, намаз пенденің міндетті ісі,
 Құтылар қарызынан қылған кісі.
 Жалғанда артық сауап қайыр екен,
 Қылуға қайыр, ықсан жетсе күші! [6]

Діни сауаты бар адамның көзі ашық, көкірегі ояу, сауап алатын мүмкіндігі жоғары екенін дәріптейді. Бұл өлеңінің мазмұнында адамның бойынан табылатын жақсы, жаман мінездерді тізіп жақсылық, қайырымдылық жасау, қайырсыз, зарарлы болудың неге әкеліп соқтыратыны баяндалады. Әр нәрсенің өзіне лайық бағамы, теңі бар деген қағиданы алған тартып иманның он шартын атап өтеді. Түйінінде қайырымдылық жасаудан асқан жақсылық деген түйеді. Осылайша мұсылман қауымға діни сауаттылықтың пайдасы мен маңызын түсіндіріп өтеді.

Бұдан басқа да бірнеше шығармаларында ақын діни сауаттылық бағытын үгіт-насихатпен, азатшылдық идеясымен өрбітіп отырады. Мысал жанрында да осы бағыттағы шығармалары көп. «Жарты нан хикаясы» атты мысал өлеңі осы ойымызға дәлел бола алады. Ислам дінінің бес парызын дәріптейтін «Бес парыз» деген өлеңі бар, бірнеше қиссалары бар. Мәшһүр шығармашылығының арқауындағы дін оның әрбір айтар ойына тірек қызметін атқарады. Осы жайында Ө.Әбдиманұлы былай дейді: «Діни бағыттағы ақын-жазушылар да орыстың езгісінде езіліп, діни мен имандылығынан айырылып, «ұйқышыл» халде күн кешкен қазақты оятуға тырысты. Бұлар негізінен идея ретінде діни ағартуды ұстанды» [7].

«Шайтанның саудасы», Сәйгелді, сона, бөгелек» туындыларында да Мәшһүр Жүсіп діни ағартушылық шеңберінен алыстамай, қайта сол бағытты, тенденцияны жалғыстыра түскенін аңғарамыз.

Адам бойындағы адамгершілікке жат қылықтардан жиіркеніп, оларды ашына суреттеген өлеңдері де бар. «Жалқаулар туралы айтқаны», «Кедей болады кері кеткен, ұйқысы мол», «Жеткізер, құдай, пенде, қылса талап» және т.б. өлеңдерінен осы сипат айқын аңғарылады. Бұл шығармаларында:

Балалар, жалқау болмай оқы сабақ,
 Ашылмас оқымасаң көз бен қабақ.
 Айрылса оқу оқып, білгенінен,

Біз оны деп айтамыз, «Арамтамақ!» – деп жастарды ерінбей еңбек етуге, оқу, білімге құштар болып сауаттарын ашуға, сол арқылы алға ұмтылуды үгіттейді [8].

Ақынның халықты оқуға, білімге шақырған идеясы өлеңдерінің мазмұнынан ғана

емес, сондай ақ түрлі көркемдеуіш құралдарынан да көрініс табады. Жоғарыда айтылған дерексізді заттандыру, деталь, баламаларды қолданудан басқа символдардың маңызы бар. Мәшһүр Жүсіптің өлеңдерінің жанрлық стильдік ерекшелігіне байланысты ғылыми еңбек жазған профессор М.Н.Баратова бұлардың қатарына «нұр», «күн», «түн», «қараңғы», «жарық» сөздерін жатқызады [9, 89]. Мысалы:

Камалып өмір бойы қалған түнге,
Қадалып қарай қарай ай мен күнге.
Жарығы бұл дүниенің тайып кетсе,
Қараңғы, бір қонарсың, шамсыз қосқа.

Бұл ақынның шығармашылығының алуан түрлілігін көрсетеді. Қай тақырыпта өлең жазса да әрқайсысының астарында бір мағына бар. Үгіт-насихат өлеңдерінде діни ағартушылық бағыты көрінсе, мысал өлеңдерінен де осыны байқауға болады. Тәлім-тәрбие, азатшылдық идея да көрініс береді. Әр туындысынан оқырман өзіне қажетін ала алады. Әрбір тақырыпты бір-бірімен әдемі келістіре білген ақын шығармаларын бейнелеу құралдарымен де байытқан. Жоғарыда келтірілген үзінділер осы пікірімізге дәлел.

Нәтижелер. Сонымен Мәшһүр Жүсіп – әдебиет әлемінде өзіндік орнын белгілеген ірі діни ағартушы ақын [10]. Бұл пікірімізді өлеңдерінің болмысымен, табиғатымен, ақынның өзіне шеберлігімен дәлелдей аламыз. Діни ағартушылық бағыт – жазбагердің көп томдық шығармаларының ішінен жеке, дара бөлек тұратын тақырып. Арасында қазіргі күнде де өмірлік ұстанымға айнала алатын жеке авторлық сөз қолданыстары, мазмұнымен оқырманы баурап алатын мағыналы өлеңдері, басқа тақырыпты қозғай отыра діни-ағартушылық бағытты ұтымды байланыстырып қолданған шеберліктері қазіргі заманда да өзекті әрі қызықты. Құндылығын жоғалтпады.

Қорытынды. Мәшһүр Жүсіп – діни ағартушы ақын. Бұл ерекшелікті біз ақынның кез келген туындысының желісінен таба аламыз. Ол өзінің діни танымдық ойларын шығармашылығында орын алған басқа тақырыптардың негізімен ұштастырып, байланыстыра білген.

Шығармашылығының негізгі тақырыптық желісі халық, ел жұрт. Осыдан келіп басқа тақырыптары шығады. Нені жырласа да, нені айтса да шығармасының өзегінде халық тұрды. Діни-ағартушылық бағыттағы шығармаларына тән белгілері – оның діни дүниетанымы, түсінігі бүкіл шығармашылығының өн бойынан айқын көрініс беруі.

Әдебиеттер

1. Әбдиманұлы Ө., Шортанбаев Ш., XX ғасыр басындағы әдебиет. Электронды оқу құралы. – Алматы, 2017.
2. Әміренов Ә.Д. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: оқу құралы. / Ә.Д. Әміренов. – Павлодар: ПМПИ, 2016. – 175 б.
3. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 4 том. Павлодар қ.: «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 535 б.
4. Мәшһүр Жүсіп Қ.П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. Қазақстан. Павлодар. Павлодар университеті баспасы, 1999. – 384 б.
5. Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. Қазақ мемлекет баспасы. Алматы, 1958
6. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 1 том. Павлодар қ.: «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 436 б.
7. Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің алғашқы кезеңі (1900-1940): оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 156 б.
8. Сүтжанов С.Н. Мәшһүртану курсы: оқу құралы. / С.Н.Сүтжанов. – Павлодар: ПМПУ, 2019. – Изд.2-е, доп. – 99 б.
9. Баратова М.Н. Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі. Оқу құрал. – Павлодар: Brandprint, 2010. – 256 б.
10. Қонарбаев А. Ағартушы ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2014. – 80 б.

А.Е. ЕРЛАНОВА

«Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан

ПОЭТИКА ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ СТИХОВ МАШХУРА ЖУСУПА

Аннотация. В данной статье рассматривается поэтика просветительских стихов поэта, философа, фольклориста Машхура Жусупа Копеева. Целью статьи является изучение поэтики произведений поэта просветительского направления в соответствии с современными требованиями, популяризация просветительской роли поэта. Произведения Машхур Жусупа, внесшего значительный вклад в казахскую литературу, были классифицированы по жанрам, подробно исследованы, но актуальность отдельного рассмотрения произведений просветительской направленности не исчезла. Произведения этого направления рассматривались вместе со стихами на религиозную тематику, пропагандистскую тематику, социальные мотивы. Можно заметить, что произведения поэта просветительского направления имеют свое значение в литературе.

Статья имеет теоретическое и практическое применение. Результаты исследования можно использовать на курсах «Машхуроведение», уроках литературы, краеведения начала XX века и в целом по теории литературы.

Машхур Жусуп – поэт, писавший во всех областях жанра литературы. Начав со стихов и сосредоточившись на серьезных эпических произведениях, он оставил после себя крупные саги. Творчество Машхура Жусупа, оставившего огромное наследие, не ограничивается прозой. Тематика оставленного наследия очень обширна, жанровый характер сложен, богат художественными особенностями, присутствует глубокая созвучность с Восточно-тюркской литературой, заметны элементы устного народного творчества. Однако основная идея его произведений, изучение его творчества требуют многолетнего кропотливого труда.

Картина общественной жизни начала XX века легла в основу произведений той эпохи. Стремление к свободе, освобождению, призыв населения к чтению, образованию, науке – все эти социально-политические проблемы начала XX века затрагивает в своих произведениях Машхур Жусуп.

Ключевые слова: просветительно-демократическое направление, религиозно-просветительское направление, поэтика, теория литературы, литература начала XX века, критический характер.

A.E. YERLANOVA

«Toraighyrov university», Pavlodar, Kazakhstan

THE POETICS OF MASHHUR ZHUSUP'S POEMS OF THE EDUCATIONAL DIRECTION

Annotation. This article examines the poetics of the poems of the poet, philosopher, folklorist Mashkhur Zhusup Kopeev of the educational direction. The purpose of the article is to study the poetics of the poet's works of an educational direction in accordance with modern requirements, to popularize the educational aspect of the poet. Since the works of Mashkhur Zhusup, who made a significant contribution to Kazakh literature, were classified by genre, a number of scientific works were researched and written, the relevance of a separate consideration of works of educational orientation has not disappeared. The works of this direction were considered together with poems on religious themes, propaganda themes, and social motives. It can be noted that the works of the poet of the enlightenment direction have

their own significance in literature.

The research has a scientific, practical significance. It can be used in the courses «Mashkhurtanu», literature lessons, local history of the early twentieth century and in general on the theory of literature.

Mashhur Zhusup is a poet who wrote in all areas of the genre of literature. Starting with poetry and focusing even on heavy epic works, he left behind major sagas. After all, the works of a scientist who left a twenty-volume legacy are not limited to prose. Although several scientific works on the poet's work have been written, I still cannot say that they have been fully studied. Since the subject matter of the left heritage is very extensive, the genre character is complex, rich in artistic features, deep consonance with Eastern Turkic literature, the activity of collecting samples of oral folk art, the main idea of his works, the study of his work require many years of painstaking work. The work of this rich heir, which is the basis of our current scientific work, is a drop of great work.

The picture of the social situation of the early twentieth century formed the basis of the works of representatives of that era. Because literature is a mirror of life. The desire for freedom, liberation, the appeal of the population to reading, education, science, political and social problems have become an urgent problem for every nation. Immediately, as to rid the people of this idiocy, he adhered to the idea that reading is knowledge. I tried to «wake up» the people. From this point of view, it should be recognized that the literature of the early twentieth century is the literature of the liberation aspiration, the «awakening» of the people. Mashkhur Zhusup did not refrain from these questions either.

Keywords: educational-democratic direction, religious-educational direction, poetics, theory of literature, literature of the early twentieth century, critical character

References

1. Äbdimanuly Ö., Şortanbaev Ş., HH ğasyr basyndağy ädebiet. Elektron dy oqu qūraly. – Almaty, 2017.
2. Ämirenov Ä.D. HH ğasyr basyndağy qazaq ädebietı: oqu qūraly. / Ä.D. Ämirenov. – Pavlodar: PMPİ, 2016. – 175 b.
3. Mäşhür-Jüsıp Köpeiuly. Şyğarmalary. 4 tom. Pavlodar q.: «EKO» ĞÖF, 2004. – 535 b.
4. Mäşhür Jüsıp Q.P. Qazaq lirikasyndağy stil jäne beineliklik. Qazaqstan. Pavlodar. Pavlodar universiteti baspasy, 1999. – 384 b.
5. Kenjebaev B. Qazaq halqynyñ HH ğasyr basyndağy demokrat jazuşylary. Qazaq memleket baspasy. Almaty, 1958
6. Mäşhür-Jüsıp Köpeiuly. Şyğarmalary. 1 tom. Pavlodar q.: «EKO» ĞÖF, 2003. – 436 b.
7. Äbdimanuly Ö. HH ğasyr basyndağy qazaq ädebietiniñ alğaşqy kezeñi (1900-1940): oqu qūraly. Almaty: Qazaq universiteti, 2010. – 156 b.
8. Sütjanov S.N. Mäşhürtanu kursy: oqu qūraly. / S.N. Sütjanov. – Pavlodar: PMPU, 2019. – İzd. 2-e, dop. – 99 b.
9. Baratova M.N. Mäşhür Jüsıp öleñderiniñ janrlıq-stildik erekşeligı. Oqu qūral. – Pavlodar: Brand print, 2010. – 256 b.
10. Qonarbaev A. Ağartuşy aqyn Mäşhür Jüsıp Köpeiuly. – Almaty: «Nürly älem», 2014. – 80 b.

Автор жайлы мәлімет:

Ерланова Аяулым Ерлановна – Торайғыров университетінің докторанты, Павлодар, Қазақстан

Ерланова Аяулым Ерлановна – докторант Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

Yerlanova Ayaulym Yerlanovna – doctoral student of Toraighyrov university, Pavlodar, Kazakhstan.